

Б73

3440р

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

БОГАЧ Олена Володимирівна

УДК [373.5.015.311: 17.022.1] (043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ
СТАРШОКЛАСНИКАМИ
В СИТУАЦІЯХ МОРАЛЬНОГО ВИБОРУ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук



Київ – 2012

8498

НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі психології ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Чернобровкін Володимир Миколайович,
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,
завідувач кафедри психології.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор
Павелків Роман Володимирович,
Рівненський державний гуманітарний університет,
директор Інституту психології і педагогіки,
завідувач кафедри вікової та педагогічної психології;

НБ НПУ



100153963


кандидат психологічних наук, доцент
Вінс Вікторія Анатоліївна,
ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”,
доцент кафедри психології.

Захист відбудеться „19” вересня 2012 р. о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано „14” серпня 2012 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

 — **Л. В. Долинська**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. У сучасних умовах трансформації усталених цінностей та орієнтирів здатність особистості приймати рішення в ситуаціях морального вибору набуває виняткової важливості особливо в період ранньої юності. Здійснюючи особистісний та професійний вибори, що в широкому розумінні є завжди й моральними, старшокласник уперше реалізує логіку саморозвитку – постає автором власних рішень, які надалі відібіються в системах людських та суспільних відносин.

У Національній доктрині розвитку освіти України XXI століття зазначено, що провідною метою виховання молоді є розвиток духовності, моральної культури. Система освіти, що сьогодні існує в країні, не повною мірою реалізує принципи, які забезпечують у середніх загальноосвітніх закладах цілісність і послідовність морального виховання особистості, здатної до свідомих, самостійних та відповідальних моральних рішень. Життєва практика засвідчує, що значна частина старшокласників не може адекватно взаємодіяти із суперечливими зовнішніми умовами та обставинами життя, здійснює моральні вибори, які не узгоджуються з їхньою власною системою цінностей, або уникає їх, перекладаючи відповідальність на інших. Складність полягає й у тому, що ситуації морального вибору не мають однозначного та єдино правильного рішення. До цього додається зумовленість різних способів реагування та поведінки особистості, які залежать від смислового аналізу суперечливих зовнішніх обставин, від особливостей розуміння нею ситуації загалом, сформованого вміння визначати й розв'язувати моральні ціннісні протиріччя.

Незважаючи на широкий спектр розроблених науковцями проблем взаємодії особистості з ситуацією (Л. Анциферова, Л. Бурлачук, Т. Герман, В. Дружинін, Т. Ушакова, Н. Чепелева, К. Грауман, Д. Дернер, К. Левін, Д. Магнуссон, Р. Нісбетт, Л. Росс, Х. Томе, Г. Фіссені та ін.), дотепер не існує загальноприйнятої теорії ситуації, чітко визначених критеріїв поняття „ситуація морального вибору”, що є однією з причин складності аналізу детермінаційних чинників, які зумовлюють процеси прийняття рішень у ситуаціях морального вибору. Проблемою залишається й відсутність системності в дослідженнях щодо вирішення ситуації, чинниками якої визначено як певні внутрішньопсихічні якості особистості – моральна самосвідомість (Л. Божович, І. Булах, І. Кон), здатність до саморефлексії та саморегуляції (М. Боришевський, В. Ганджин, Г. Ложкін, П. Якобсон), інтелектуальна компетентність (О. Дробницький, В. Знаков, І. Якіманська), відкритість „Я” до зовнішнього світу (С. Максименко), ціннісні орієнтації (В. Бакштановський, Н. Журавльова, Д. Леонтьєв, Ю. Шрейдер), моральні здібності (Л. Антилогова, Л. Архангельський, К. Платонов, В. Токарева, В. Шадриков), так і об'єктивні чинники самої ситуації – її зовнішні умови та обставини (Г. Ніков, В. Сафін, Т. Бетсон, Дж. Дарлі, Е. Джонс, Р. Нісбетт, Л. Росс, Т. Хойрун).

Аналіз психолого-педагогічних досліджень (І. Бех, Л. Божович, М. Боришевський, І. Булах, Л. Долинська, І. Дубровіна, І. Кон, Б. Ніколаїчев, З. Огороднійчук, О. Скрипченко, Т. Титаренко та ін.) показав, що запропоновані

вченими психолого-педагогічні засоби, зазвичай, спрямовані на формування широкого спектра моральних якостей старшокласників, однак із них неможливо виділити ті, що визначають здатність старшокласника вирішувати ситуації морального вибору з позиції активного морального суб'єкта.

Не вивченими залишаються й питання, пов'язані з дослідженням специфіки особливостей ситуацій морального вибору, що виникають у період ранньої юності, а також детермінаційних чинників, які впливають на процеси вирішення ситуацій морального вибору старшокласниками. Водночас, знання про чинники впливу на якість рішення ситуацій морального вибору дозволяють учителям надати старшокласникам підтримку у вигляді необхідних психолого-педагогічних умов для актуалізації їхнього морального розвитку та саморозвитку.

Актуальність і недостатня вивченість означеної проблеми зумовили вибір теми дисертаційної роботи: „**Психологічні особливості прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору**”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з тематичним планом науково-дослідних робіт кафедри психології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка „Становлення суб'єкта життєвого шляху в сучасному соціально-психологічному просторі” (державний реєстраційний номер 0110U00388 від 16 лютого 2010 р.). Тему дисертації затверджено Вченою радою Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 4 від 26 листопада 2004 р.) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в НАПН України (протокол № 3 від 29 квітня 2005 р.).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні смислової та процесуальної сторін прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору, визначенні вікової специфіки ситуацій морального вибору, що виникають у період ранньої юності, а також розробці та апробації психологічного супроводу, спрямованого на розвиток ціннісно-смислової готовності старшокласників до морального вибору.

Відповідно до поставленої мети було окреслено такі завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до вивчення проблеми прийняття рішень особистістю в ситуаціях морального вибору.
2. Визначити особливості ціннісно-смислової сфери особистості сучасних старшокласників, специфіку ситуацій морального вибору, що виникають у період ранньої юності.
3. Емпірично дослідити процесуальну та смислову сторони прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору.
4. Розробити та апробувати психологічний супровід розвитку готовності старшокласників до морального вибору.

В основу дослідження було покладено **припущення** про те, що моральна активність старшокласників є одним з найважливіших смислових компонентів духовної діяльності, що полягає у свідомому та емоційно-позитивному оволодінні особистістю моральними знаннями, які за її власною ініціативою вибудовуються в моральні переконання, завдяки чому вона набуває здатності виявляти особистісну готовність до продуктивної взаємодії з ситуацією морального вибору та відповідального її завершення альтруїстичним вчинком. Прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору визначається, з одного боку, рівнем розвитку в них ціннісно-смислової сфери моральної свідомості, що є основою розуміння й усвідомлення ціннісно-морального конфлікту, а з іншого – сформованістю функціональних аспектів моральної активності – здатності до рефлексивного бачення ситуації вибору, розуміння його альтернатив, їх порівняння на основі розгорнутої аргументації. Розвиток готовності старшокласників до морального вибору може розвиватися в умовах спеціально організованої діяльності, що становить основу психологічного супроводу, спрямованого на вирішення завдань, пов'язаних з процесами актуалізації морального саморозвитку та самовиховання особистості.

Об'єкт дослідження: моральний вибір як психологічний феномен.

Предмет дослідження: психологічні особливості прийняття рішень особистістю в ситуаціях морального вибору в період ранньої юності.

Методи дослідження: у процесі дослідження було використано такі *теоретичні методи*: аналіз наукових джерел, порівняння, систематизація та узагальнення наукових положень різних концептуальних підходів у психології. *Емпіричні методи*: спостереження, бесіда, анкетування, психодіагностичні методики вивчення особистості, метод експертної оцінки, метод моделювання й вирішення ситуацій морального вибору, метод контент-аналізу, констатувальний та формувальний експерименти. У формувальній частині дослідження використано психологічний супровід.

Для дослідження психологічних особливостей прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору нами було розроблено й стандартизовано методика „Ситуації морального вибору”, яка є модифікацією методики ПСПД („Проблемні ситуації педагогічної діяльності”) В. Чернобровкіна. Крім того, для досягнення мети дослідження застосовано такі психодіагностичні методики: питальник термінальних цінностей І. Сеніна; питальник каузальних орієнтацій О. Дергачової та Д. Леонтьєва; методика дослідження життєвих смислів В. Котлякова; проективна методика М. Еткінда.

Отримані результати оброблялися відповідно до вимог статистичного аналізу з якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. У роботі використано дескриптивні показники розподілу змінних, кореляційний та факторний аналізи, t-критерій Стьюдента. Розрахунки було проведено за допомогою пакета статистичних програм Statistics 6.0, Microsoft Office Excel 2003.

Наукова новизна та теоретичне значення отриманих результатів полягають у тому, що:

- *уперше визначено* особливості активності суб'єкта в ситуаціях морального вибору; систематизовано психологічні ознаки ситуацій морального вибору; розкрито психологічні особливості процесуальної та смислової сторін прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору; здійснено аналіз ситуацій морального вибору, що виникають у період ранньої юності; визначено особливості ціннісно-смислової сфери особистості сучасних старшокласників;

- *розширено й доповнено* зміст понять „моральний вибір”, „моральна цінність”, „ситуація морального вибору”, „моральна активність”, „прийняття рішення в ситуації морального вибору”;

- *набула подальшого вивчення* ціннісно-смислова сфера особистості старшокласника (світоглядні переконання, моральна рефлексія, цінності, почуття).

Практичне значення дослідження. Розроблена методика „Ситуації морального вибору”, що виявляє особливості прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору, а також апробований психологічний супровід з розвитку ціннісно-смислової готовності старшокласників до морального вибору можуть бути використані в професійній діяльності психологами, педагогами, соціальними працівниками загальноосвітніх шкіл, гімназій, коледжів при наданні психологічної допомоги під час вирішення проблем, пов'язаних з актуалізацією морального розвитку й самовиховання старшокласників. Теоретичні та експериментальні результати дослідження можуть доповнити зміст навчальних дисциплін у процесі підготовки практичних психологів, а саме: „Вікова психологія”, „Педагогічна психологія”, „Основи психологічної корекції”.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні практичні положення дослідження доповідалися та отримали схвалення на Міжнародних науково-практичних конференціях: „Генеza буття особистості” (Київ, 2006), „Методологія та технологія практичної психології в системі вищої освіти” (Київ, 2007), „Сучасні проблеми психології творчості” (Луганськ – Київ, 2008); Всеукраїнських науково-практичних конференціях: „Соціально-психологічні детермінанти особистісного становлення сучасної молоді” (Київ – Луганськ, 2003), „Духовність у становленні та розвитку громадянськості особистості” (Київ – Херсон, 2006), „Людина в сучасному світі: психологічна допомога та супровід” (Луганськ – Київ, 2011); регіональній науково-практичній конференції „Розвиток та корекція моральної самосвідомості особистості” (Луганськ, 2006); на семінарах, засіданнях кафедри психології та звітних науково-практичних конференціях Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Результати дослідження апробовано в навчальних курсах „Вікова психологія”, „Педагогічна психологія”, „Основи психологічної корекції” й у спецкурсі „Тренінг розвитку ціннісно-смислової готовності старшокласників до морального вибору”.

Результати дисертаційної роботи *впроваджено* в навчально-виховний процес Комунальних закладів: „Луганська середня загальноосвітня школа I – III ступенів” № 16 (довідка № 103 від 07.09.2011), „Луганська середня загальноосвітня школа I – III ступенів” № 17 (довідка № 90 від 13.09.2011), Алуштинської загальноосвітньої школи I – III ступенів № 2 (довідка № 256 від 21.10.2011), Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка № 1/3219 від 08.09.2011).

Публікації. Зміст і результати дослідження відображено в 10 одноосібних публікаціях автора в провідних фахових виданнях України.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, висновків, списку використаних джерел, що налічує 247 найменувань (з них 16 іноземною мовою) та 8 додатків. Робота містить 6 таблиць і 12 рисунків на 10 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 261 сторінку, з них 198 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми, визначено мету й завдання дослідження, об'єкт, предмет, сформульовано припущення, висвітлено наукову новизну, практичне значення роботи, наведено дані про апробацію та впровадження отриманих результатів, а також публікації та структуру дисертації.

У першому розділі – *„Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору”* – представлено результати теоретичного аналізу вивчення проблеми прийняття рішень у ситуаціях морального вибору, розглянуто різні підходи до визначення поняття „ситуація морального вибору”, виділено критерії, за якими ситуація морального вибору відрізняється від інших видів життєвих ситуацій, визначено особливості та чинники активності суб'єкта в ситуаціях морального вибору, проаналізовано вікові особливості морального розвитку старшокласників як передумову їхньої особистісної готовності до морального вибору.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що будь-яка ситуація, зокрема й ситуація морального вибору, містить стан речей (вихідні умови), а також психічний стан суб'єкта. Дотримуючись пріоритетного в сучасній психології принципу „компонентної перспективи” (Л. Бурлачук, Н. Михайлова, Н. Чепелева та ін.), що ґрунтується на положеннях тріоїзму теорії поля К. Левіна, де поведінка особистості розглядається як функція особистості, ситуації та їх взаємодії, ми вважаємо, що моральний вибір необхідно розглядати як цілісну ситуацію, де поєднання зовнішніх відносно особистості умов та обставин значно впливає на її поведінку та розвиток, з однієї сторони, а з іншої, – за характером реагування особистості на зовнішні обставини ситуації можна з'ясувати особливості її внутрішнього світу, визначити його найсуттєвіші психологічні характеристики.

Спираючись на погляди провідних науковців (С. Анісімов, В. Бакштановський, Г. Балл, О. Дробницький, О. Коржова, Д. Леонт'єв,

О. Макаревич, І. Маноха, Н. Пилипко, В. Роменець, В. Татенко, Ю. Шрейдер), було систематизовано та виділено психологічні ознаки, за якими ситуація морального вибору відрізняється від інших видів життєвих ситуацій, а саме: 1) своєрідним поєднанням зовнішніх умов, обставин, які висувають особистості моральний виклик щодо її вчинкової поведінки; 2) наявністю конфлікту, основою якого є зіткнення різноспрямованих цінностей, одна з яких за своїм змістовним показником обов'язково повинна бути моральною, що ми розуміємо як *внутрішнє смислове динамічне утворення, яке втілює в собі інтеріоризовані суспільні гуманістичні ідеали, виступає еталоном належного, важливим чинником регуляції соціальних відносин та поведінки індивіда*; 3) необхідністю вибору особистістю однієї з конфліктуючих цінностей; 4) наявністю механізму „боротьби мотивів”, на якому ґрунтується остаточний ціннісний вибір особистості; 5) здатністю особистості постати в ролі активного суб'єкта ситуації. Урахування зазначених ознак дозволило визначити поняття „ситуація морального вибору” як *сукупність зовнішніх умов, що становлять для особистості основу можливості (неможливості) виступити суб'єктом вчинкової поведінки й проявити певну ціннісну позицію щодо розуміння обставин, усвідомлення ціннісного конфлікту, переживання й подолання „боротьби мотивів” та здійснення вчинку (моральної дії)*.

Дослідження прийняття рішень у ситуаціях морального вибору було розглянуто з погляду суб'єктного (К. Абульханова-Славська, О. Брушлинський, С. Рубінштейн), вчинкового (М. Бахтін, В. Роменець, В. Татенко, Т. Титаренко) та діяльнісного (О. Асмолов, Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Максименко) підходів. В основу роботи також покладено вихідні положення вчення про морально-духовну сутність особистості (Аристотель, Сократ, Г. В. Ф. Гегель, І. Кант, М. Лосський, М. Мамардашвілі, В. Соловйов, Т. Флоренська, Е. Фромм, Ю. Шрейдер та ін.), принципи гуманістичної та екзистенційної психології особистості (Б. Братусь, Д. Леонтьєв, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл), положення теорії пошукової активності (Н. Волянук, Ю. Гіппенрейтер, В. Ротенберг); принципи функціонального підходу до аналізу прийняття рішення (Г. Балл, Т. Корнілова, Ю. Козелецький, Б. Ломов), положення про психологічні механізми становлення свідомості та моральної самосвідомості зростаючої особистості (Б. Ананьєв, Л. Божович, М. Боришевський), особистісно орієнтований підхід до виховання (І. Бех, І. Булах, В. Рибалка).

Аналіз літературних джерел (П. Анохін, Ю. Забродін, А. Карпов, Ю. Козелецький, Т. Корнілова, Д. Леонтьєв, О. Тихомиров, В. Чернобровкін та ін.), присвячених проблемі детермінації прийняття рішення, дозволив розглядати прийняття рішення в ситуації морального вибору як складний когнітивно-особистісний процес, що вимагає від особистості порівняння та оцінки різних за ієрархічною висотою мотивів, моральних норм, цінностей і визначити поняття „*прийняття рішення в ситуації морального вибору*” в широкому розумінні як *цілісний процес взаємодії особистості з ситуацією, що містить ціннісне протиріччя, у якому відбувається вибір певної моральної цінності та визначення дій, спрямованих на перетворення вихідних умов*

ситуації і приведення її у стан, що відповідає суб'єктивним уявленням особистості про оптимальний варіант рішення.

Запропонована нами модель процесу прийняття рішення в ситуації морального вибору визначає специфіку його протікання, що ґрунтується на врахуванні двох сторін – смислової та процесуальної (рис. 1).

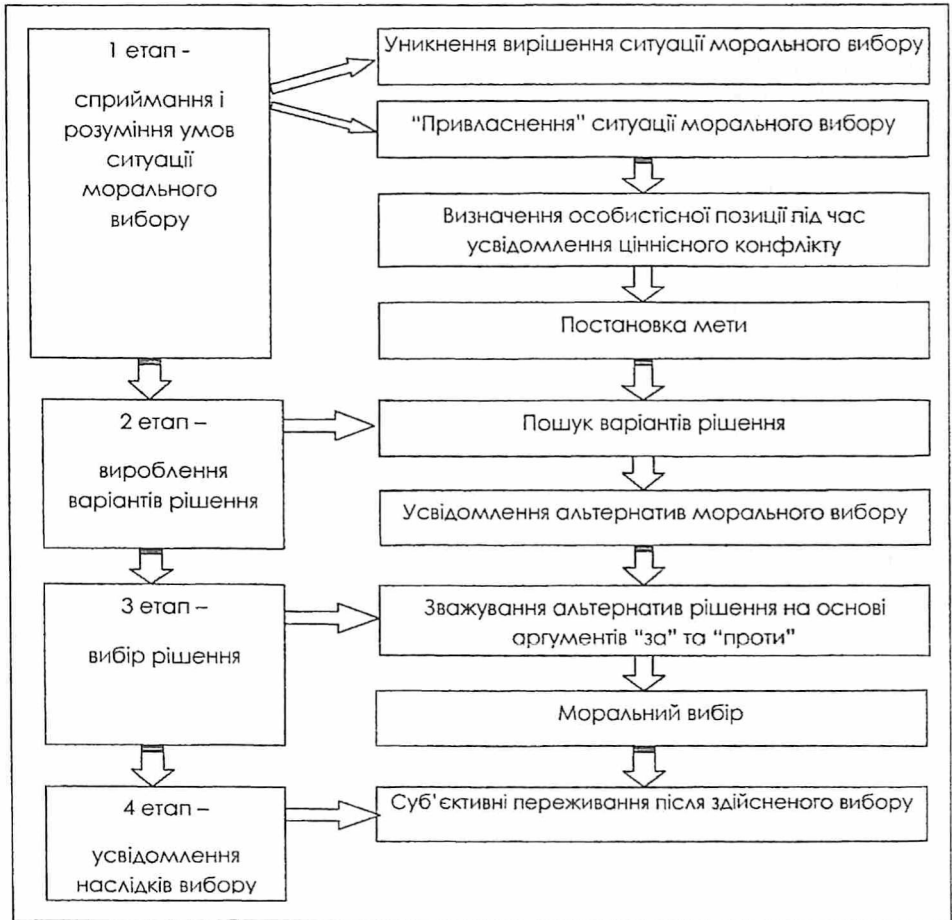


Рис. 1. Модель процесу прийняття рішення в ситуації морального вибору

Смисловий контекст рішення забезпечено засобами конкретних процесів і продуктів психічної активності особистості (моральні знання, цінності, сенси, мотиви, цілі тощо), процесуальний контекст визначає функціональні аспекти прийняття рішення, тому має свої структурні особливості й складається з 4 етапів: сприймання суб'єктом умов ситуації морального вибору, їх розуміння;

вироблення альтернатив рішення; вибір рішення та усвідомлення наслідків вибору.

Кожний етап рішення має певні особливості перебігу, проте спільною ознакою для всіх є їхня „вибірковість”, що потребує від особистості актуалізації власних моральних орієнтирів.

На підставі наукових праць (К. Абульханова-Славська, Ф. Василюк, В. Роменець, В. Татенко, Т. Титаренко, В. Чернобровкін та ін.) і проведеного власного дослідження виділено основні аспекти активності особистості, яку вона спрямовує на розв'язання ціннісного протиріччя під час проходження певних етапів рішення (рис. 1). Було визначено, що зміст і характер активності залежить від чинників, що її спрямовують, головними серед яких є суб'єктивні ресурси особистості: моральна свідомість та самосвідомість (І. Булах, І. Кон, Л. Сокол); здатність до саморефлексії та саморегуляції (М. Боришевський, В. Ганджин, О. Конопкін); моральні почуття (Г. Дьяконов, Л. Журавльова, Н. Коломійський, Є. Савченко, Г. Свідерська); система цінностей (І. Бех, Г. Будінайте, В. Гулякіна); сформованість почуття ідентичності (Е. Еріксон); інтелектуальні пріоритети особистості (О. Дробницький, М. Смільсон); світоглядні уявлення (Л. Божович, М. Зотов); внутрішній локус контролю (О. Губенко, О. Дергачова, Д. Леонтьєв); особистісна відповідальність (Г. Балл, Т. Гурлева, М. Савчин); емоційно-вольова стійкість (Ю. Гіппенрейтер, Т. Рєпнова,); відкритість „Я” до зовнішнього світу (С. Максименко); моральні знання та вихованість особистості (Д. Ніколенко, Л. Проколієнко) та ін.

Дослідження проявів активності особистості дозволило встановити, що якість рішення залежить від розвитку її внутрішньопсихічних чинників, тому питання щодо ініціювання активності під час зустрічі з ситуацією та її вирішення – це питання індивідуального морального вибору кожної конкретної особистості.

Теоретичний аналіз літератури з проблеми дослідження (Л. Божович, М. Боришевський, І. Булах, І. Дубровіна, І. Кон, І. Кулагіна, Т. Титаренко, Е. Еріксон та ін.) показав, що період ранньої юності є сензитивним для становлення активної суб'єктивної позиції старшокласників, що визначається особливостями розвитку ціннісно-сислової сфери моральної свідомості особистості (розширення сфери етичних знань, сформованість світоглядних настанов, власних моральних переконань, цінностей, почуттів, моральної рефлексії та саморегуляції), завдяки чому вони набувають здатності вирішувати ситуації морального вибору з позиції власного авторства – свідомо, відповідально та самостійно.

Таким чином, на основі аналізу наукових досліджень, прийняття рішень в ситуаціях морального вибору ми визначаємо як особливу „моральну діяльність” – свідому, цілеспрямовану активність особистості, яка реалізує свої ціннісно-сислові та моральні позиції й настанови в процесі вибору власного рішення в ситуаціях, що містять конфлікт моральних цінностей, і приймає відповідальність за його наслідки.

У другому розділі – „Емпіричне дослідження прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору” – представлено методики й здійснено психологічний аналіз результатів констатувальної частини дослідження. Охарактеризовано психологічний інструментарій, описано якісно-кількісний аналіз отриманих результатів щодо особливостей прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору, а також вивчено питання щодо вікової специфіки ситуацій морального вибору в період ранньої юності.

Дослідження проводилося на базі 9-х та 11-х класів середніх шкіл, гімназій м. Луганська та Луганської області. Усього в експериментальному дослідженні взяли участь – 223 старшокласники, з них учнів 9-х класів – 98 осіб, учнів 11-х класів – 125 осіб віком від 14 до 18 років.

З метою вивчення ситуацій морального вибору, що виникають у період ранньої юності, проаналізовано приклади наведених старшокласниками ситуацій, що містять ціннісне протиріччя, й установлено, що тільки 72,6% досліджуваних усвідомлюють опановану в процесі власного морального розвитку різницю між ознаками ситуацій морального вибору та іншими видами життєвих ситуацій. Змістова специфіка прикладів дозволила класифікувати ситуації морального вибору за значущими для старшокласників системами відносин, що зазнають певних трансформацій унаслідок актуалізації ключових потреб їхнього вікового розвитку. Задоволення потреби в розширенні меж моральної свідомості за рахунок набуття нових знань та власного життєвого досвіду в процесі активної взаємодії з різними людьми позначилося на перебудові системи взаємин „старшокласник – незнайома людина” (68,0%). Вікові потреби, зумовлені підвищенням вимог старшокласників до спілкування й збереження певної залежності від нього – відокремлення та афіліація, простежувалися в системі відносин „старшокласник – друзі” (23,0%). Перебудова взаємодії із значущими дорослими позначилася на системі стосунків „старшокласник – родина” (9,0%) й викликана задоволенням потреб у автономії та зближенні як можливості виявляти наместійність і в той саме час отримувати підтримку близьких.

За допомогою розробленої методики „Ситуації морального вибору” (далі – СМВ) було проаналізовано психологічні особливості прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору. Методика СМВ складалася із трьох серій завдань, до кожної з яких входило по п'ять стимульних ситуацій, три з яких належали до системи відносин „старшокласник – незнайома людина”, і по одній – до систем відносин „старшокласник – друзі” та „старшокласник – родина”. До кожної серії завдань були спеціально підібрані інструкції, що вимагали від старшокласників сконцентруватися на одному з трьох процесуальних етапах рішення, оскільки останній – четвертий етап – проходив свою перевірку під час тренінгової роботи.

Для виявлення особливостей рішення на першому етапі, коли відбувається ознайомлення з умовами ситуації, постановка проблеми та визначення мети подальших дій, використовувалася *серія 1 методики СМВ*, у якій старшокласникам пропонувалося надати перші думки та почуття з приводу

стимульних ситуацій. Аналіз та інтерпретація відповідей, наданих до цієї серії, здійснювалися за двома критеріями. За першим виявлявся тип особистості „залученості” старшокласників у саму ситуацію, яка здійснювалася ними з позиції *ідентифікації* з головним учасником ситуації (39,0%), *рефлексивної* – позиції мислячого свідка, який аналізує ситуацію, обираючи місце поза її знаходження (46,4%) та *невизначеної залученості*, коли неможливо з'ясувати, з ким із учасників відбувається ідентифікація, але є залученість старшокласника в саму ситуацію (14,6%). За другим критерієм визначався характер смислових процесів, що відбивав ступінь розуміння та аналізу ситуацій досліджуваними. Було з'ясовано, що старшокласники частіше *аналізують ситуації на основі світоглядних моральних уявлень* (72,6%), *формулюють готове рішення без аналізу ситуації* (43,4%), *прояснюють смисл ситуації* (21,8%), *рідше виявляють особистісну позицію* (14,1%) та *недиференційоване ставлення до ситуації* (2,7%) (показники в сумі не складають 100%, оскільки надані відповіді різнилися кількістю смислових показників, що їх визначали).

Аналіз змістових рівнів проблематизації, за допомогою якого диференціювалися вміння старшокласників усвідомлювати та визначати ціннісні протиріччя під час смислової репрезентації змісту стимульних ситуацій, здійснювався на основі підходу К. Абульханової-Славської. Найнижчі два рівні проблематизації – „загальні місця” (32,0%) та *постановка питань* (24,0%) виявлено в досліджуваних, які мали труднощі з визначенням ціннісного навантаження ситуацій. *Указівку на ціннісне протиріччя* визначено в 43,2% відповідей, які було віднесено до третього змістового рівня проблематизації.

Здатність до *власне постановки проблеми* (найвищого рівня проблематизації) – установлено в 0,8% старшокласників, які під час формулювання протиріччя усвідомлювали необхідність або самозмін, або зміни ситуації.

Задля визначення особливостей продукування гіпотез старшокласниками в ситуаціях морального вибору під час проходження другого етапу процесу прийняття рішення призначалася *серія 2 методики СМВ*, що супроводжувалася інструкцією „записати між чим робиться вибір, а також власні думки з приводу цього вибору”. За допомогою змістових показників першого критерію визначалася *наявність* (47,0%) і *відсутність у наведених гіпотезах розуміння морального конфлікту* старшокласниками (33,8%) та *несформованість стратегій розуміння морального конфлікту* (19,2%), коли досліджуваними повністю ігнорувалася частина інструкції щодо визначення ціннісного протиріччя в стимульних ситуаціях.

Другий критерій окреслював змістові особливості альтернативного вибору старшокласників. Високий рівень моральної зрілості досліджуваних відбився у варіантах наданих відповідей, що містили *ціннісний вибір* (2,6%). Складності, пов'язані з усвідомленням ціннісного протиріччя морального конфлікту ситуацій, позначилися у відповідях, де *вибір був відсутній* (8,3%) або не вказувалися його альтернативи в межах морально-ціннісних координат –

невизначеність вибору (27,2%). Наступні варіанти відповідей містили *вибір „для себе“*, що окреслював егоцентричні потреби старшокласників (14,7%) та *вибір „для іншого“*, що визначав альтруїстичну налаштованість досліджуваних (46,2%).

Психологічні особливості третього процесуального етапу, під час якого обирається альтернативний варіант рішення, аналізувалися на основі *серії 3 методики СМВ*, стимульним матеріалом якої стали п'ять ситуацій з трьома варіантами рішення, під час ознайомлення з якими старшокласники здійснювали процедуру їх оцінювання за критерієм „погоджуюсь – не погоджуюсь”, а також аргументували свою оцінку.

До першої категорії належали відповіді, які містили такі смислові аргументи, як – *моральні переконання* (68,4%), *світоглядні настанови* (19,8%) й *„неявно артикульовані” смислові аргументи* (10,8%), що не містили чіткої особистісної позиції старшокласника щодо визначеності моральних та світоглядних переконань, але водночас є смисловими. Друга категорія відповідей містила *аргументи „від суб'єкта”* (31,9%), які були пов'язані з оцінкою рішення досліджуваними з погляду власних здібностей, властивостей, можливостей тощо. До третьої категорії було віднесено *аргументи „від об'єкта”* (43,6%), що містили *посилання як на обставини ситуації* (17,5%) так і *на особливості її учасників* (26,1%) (кількість наведених відповідей у сумі не складає 100%).

Обробка результатів, що здійснювалася на основі контент-аналізу, виявила необхідність уведення додаткових змістових показників, що визначилися на основі аналізу відповідей досліджуваних, отриманих до всіх трьох серій методики СМВ. Це – *вибори на користь моральної (гуманістичної) цінності* (63,1%); *вибори моральної цінності „за певних умов”* (6,3%); *вибори не на користь моральної цінності* (20,0%); *„уникнення” вибору* (7,9%); *відсутні відповіді* (1,5%) та *відповіді, що вказують на нерозуміння умов ситуації* (1,2%).

У процесі дослідження було встановлено, що прийняття рішення в ситуаціях морального вибору забезпечується такими інтегральними характеристиками, які визначають його смислові та процесуальні особливості, а саме: 1) *смислова наповненість морального вибору* (на негативному полюсі – *смислова вузькість*), що визначає смислову сторону рішення, у відповідності з якою старшокласники відрізняються за рівнем широти смислів, на які вони здатні спиратися в процесі прийняття рішення; 2) *спрямованість на іншого (або спрямованість на себе)*, що є показником альтруїстичних або егоцентричних ціннісних домінант старшокласників під час морального вибору; 3) *здатність зберігати рефлексивну позицію (або нездатність зберігати рефлексивну позицію)*, що визначає вміння старшокласників розмірковувати в процесі прийняття рішення з позиції спостерігаючого та мислячого “свідка”; 4) *наявність власної моральної позиції (або невизначеність моральної позиції та уникнення вибору)*, що диференціює спроможність старшокласників займати певну особистісну позицію й виявляється в ціннісно-смисловій готовності відповідально розв'язувати ситуацію, або особистісну неготовність, унаслідок

якої старшокласник уникає рішення або здійснює ухід у різні форми невизначеної поведінки.

Старшокласники, які виявили ціннісно-смыслову особистісну готовність до вирішення стимульних ситуацій морального вибору (63,1%) частіше за тих, хто виявив особистісну неготовність їх розв'язувати (36,9%), обирали на користь гуманістичної цінності. Сприйняття та розмірковування над умовами ситуації старшокласниками, які виявили готовність до морального вибору здійснювалося, зазвичай, з рефлексивної позиції ($r = 0,25$; $p \leq 0,01$) на основі світоглядних моральних уявлень ($r = 0,22$; $p \leq 0,01$). Майже невластивим для них було виявляти недиференційоване ставлення ($r = -0,16$; $p \leq 0,05$) та невизначену залученість до ситуації ($r = -0,21$; $p \leq 0,01$). Під час формулювання варіантів можливого рішення ними частіше висувалися гіпотези, у яких містилося усвідомлення ціннісного протиріччя морального конфлікту ($r = 0,32$; $p \leq 0,001$) та виявлялася більша зорієнтованість на вибір рішення з урахуванням інтересів іншої людини ($r = 0,52$; $p \leq 0,001$). Під час вибору альтернативного варіанта рішення смыслові аргументи в наданих відповідях цих старшокласників визначалися наявністю моральних переконань ($r = 0,37$; $p \leq 0,001$) та світоглядних настанов ($r = 0,22$; $p \leq 0,001$). Прийняття усвідомлених рішень відбувалося ними з урахуванням суб'єктивних та об'єктивних ситуаційних аспектів, нетиповим для них було уникати вибору або відходити від нього у невизначені форми поведінки ($r = -0,27$; $p \leq 0,001$), оскільки відповідальність за наслідки власного рішення вони покладали на себе.

У старшокласників, які виявили ціннісно-смыслову готовність до морального вибору, превалує внутрішній локус каузальності ($r = 0,16$; $p \leq 0,05$), вони мають розвинену автономну саморегуляцію, тому покладаються на власні ресурси під час вибору, а їхнє життя спрямовується альтруїстичними ($r = 0,24$; $p \leq 0,001$), комунікативними ($r = 0,16$; $p \leq 0,05$) та самореалізаційними ($r = 0,27$; $p \leq 0,001$) смыслами. Пріоритетними для них є цінності саморозвитку, творчості, вони отримують задоволення від процесів навчання, осягнення нового. Матеріальні цінності не є домінантними в системи ціннісних орієнтацій цих старшокласників.

Проведене нами експериментальне дослідження довело, що не всі старшокласники виявляють ціннісно-смыслову готовність до морального вибору, певна частина має труднощі з усвідомленням та розв'язанням ціннісного протиріччя ситуацій морального вибору, тому виникає необхідність пошуку умов розвитку особистісної готовності до морального вибору, що стало метою формувального експерименту.

У третьому розділі – *„Психологічний супровід розвитку готовності старшокласників до прийняття рішень у ситуаціях морального вибору”* – обґрунтовується програма психокорекційних заходів щодо розвитку готовності старшокласників до морального вибору, наведено змістові та процесуальні аспекти прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору,

представлено дані порівняння експериментальної та контрольної груп після завершення формуального експерименту.

Розробка та апробація програми психологічного супроводу здійснювалась на етапі формуального експерименту впродовж 2010 – 2011 навчального року на базі 10-го класу Комунального закладу: „Луганська середня загальноосвітня школа I – III ступенів” № 16. Експеримент був спрямований на з’ясування можливостей розвитку ціннісно-сміислової готовності до морального вибору в учнів старших класів у спеціально організованих умовах навчально-виховного процесу. Завдання психологічного супроводу були націлені на якісне збільшення обсягу етичних знань у старшокласників, розвиток ціннісно-сміслових аспектів їхньої моральної свідомості, що ґрунтується на стійкій системі світоглядних моральних переконань та ціннісних орієнтацій гуманістичної спрямованості, на розвиток рефлексії та саморефлексії, моральних якостей, на усвідомлення та засвоєння процесуальної сторони прийняття рішення в ситуаціях морального вибору.

Поставлені завдання досягалися завдяки об’єднанню навчальної та позакласної форм взаємодії з учнями 10-го класу та всіх учасників навчально-виховного процесу (учнів, адміністрації, учителів, шкільного психолога, батьків). Перевірка ефективності впливу психологічного супроводу забезпечувалася формуванням експериментальної (n=20) та контрольної (n=20) груп. Теоретико-методологічною основою формуального експерименту стали наукові положення *суб’єктивного* (К. Абульханова-Славська, А. Брушлинський, С. Рубінштейн), *вчинкового* (М. Бахтін, В. Роменець, В. Татенко, Т. Титаренко) та *діяльнісного* (О. Асмолов, Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Максименко) *підходів*, сутність яких полягала в тому, що старшокласник розглядався як свідомий, відповідальний автор своєї активності, здатний самостійно обирати цілі й засоби їх досягнення. Психологічний супровід включав розвивальні навчальні та позакласні заняття, серед яких були тематичні зустрічі, класні години, консультації, бесіди, диспути, міні-лекції, круглі столи, виїзні екскурсії, факультативні заняття „Уроки духовності”. У межах психологічного супроводу було також апробовано тренінг „Розвиток готовності старшокласників до морального вибору”. Його програма складалася з 7 занять обсягом 28 годин групової роботи. Тренінгові заняття проходили один раз на тиждень, у них брали участь 20 старшокласників, які й склали експериментальну групу.

За структурою тренінг розвитку готовності старшокласників до морального вибору умовно проходив через три етапи – *діагностичний*, *аналітичний* і *трансформаційний*. На першому етапі відбувалося формування в старшокласників основних теоретичних уявлень про чинники морального розвитку суб’єкта, засвоєння алгоритму процесу прийняття рішення в ситуації морального вибору, а також усвідомлення ними власних проблем, що можуть ставати на заваді вчинку. На другому етапі відбувався пошук способів конструктивного рішення ситуацій морального вибору й усвідомлення старшокласниками внутрішніх механізмів власних непродуктивних дій та рішень. Цей етап супроводжувався інсайтами, під час яких учасники досягали

розуміння причин невдалих моральних виборів, у них виникла внутрішня мотивація до морального самовдосконалення. На третьому етапі тренінгу відбувалося усвідомлення учасниками отриманих етичних знань, набуття ними навичок конструктивної взаємодії і вміння застосовувати їх під час морального вибору. В організаційному плані тренінг містив три фази: *комунікативно-інтеграційну, робочу й завершальну*. Серед практичних методів у тренінгу використовувалися елементи позитивної психотерапії, логотерапії, когнітивної терапії, арт-терапії, тілесно орієнтованої терапії, а також психомалюнок. Тренінгові заняття проводилися відповідно до загальноприйнятих норм і принципів проведення групової роботи (І. Вачков, Л. Петровська, Т. Яценко).

Аналіз результатів формувального експерименту засвідчив, що відбулися якісні зміни щодо особистісної позиції старшокласників, унаслідок чого підвищилася їхня здатність займати активну суб'єкту позицію під час рішення ситуацій морального вибору (табл. 1).

Таблиця 1

**Середні показники порівнюваних змінних до й після
психологічного супроводу
(t-критерій Стьюдента)**

Змінні	Експериментальна група				Контрольна група			
	Середні показники		t-критерій	p-рівень	Середні показники		t-критерій	p-рівень
	До тренінгу	Після тренінгу			До тренінгу	Після тренінгу		
Рефлексивна позиція	2,05	4,05	5,15	0,000*	2,61	2,0	-2,16	0,044*
Аналіз ситуації на основі світогл. моральн. уявлень	1,22	3,5	9,49	0,000*	0,77	1,22	1,32	0,203*
Вибір „для себе”	1,05	0,33	-2,85	0,011*	1,33	1,05	1,04	0,310*
Вибір „для іншого”	2,44	4,33	7,83	0,000*	1,83	2,94	3,82	0,001*
Невизначеність вибору	1,38	0,44	-2,71	0,015*	1,77	0,94	2,73	0,014*
Моральні переконання	2,94	3,55	2,01	0,060*	3,11	1,88	2,57	0,01*
Світоглядні установки	1,05	2,05	2,76	0,013*	0,72	0,94	0,84	0,409*
Аргументи від „суб'єкта”	1,44	5,77	5,58	0,000*	4,5	1,33	5,77	0,000*
Посил. на обст. ситуації	1,22	2,22	3	0,008*	2,66	1,22	2,62	0,017*
Вибір на користь моральн. цінності	4,27	9,72	10,1	0,000*	2,94	6,22	7,40	0,000*
Вибір моральної цінності „за певних умов”	0,77	0,11	-3,36	0,003*	1,33	0,83	1,18	0,25*
Вибір не на користь моральн. цінності	2,88	0,61	-4,91	0,000*	3,77	1,05	4,81	0,000*
Уникання вибору	1,16	0,05	-3,68	0,001*	1,5	0,33	3,13	0,006*

Примітка: * – значущість t-критерію Стьюдента

В експериментальній групі, порівняно з контрольною, збільшилася кількість виборів на користь моральної цінності (середній показник до психологічного супроводу – 4,27, після – 9,72, відповідно; $p \leq 0,001$) й зменшилася кількість уходів від вибору (1,38, після – 0,44; $p \leq 0,05$). У відповідях старшокласників, які брали участь у психологічному супроводі та тренінгу, зросла кількість наданих смислових аргументів, що містили ціннісні орієнтації та світоглядні настанови гуманістичного спрямування (12,11, після – 17,0; $p \leq 0,001$). Учасники опрацювали вміння обирати рефлексивну позицію (2,05, після – 4,05; $p \leq 0,001$), що позитивно вплинуло на їхню здатність критично та раціонально мислити під час усвідомлення умов ситуації, постановки проблеми, вибору альтернатив рішення з урахуванням об'єктивних (1,22, після – 2,22; $p \leq 0,01$) та суб'єктивних ситуаційних аспектів (1,44, після – 5,77; $p \leq 0,001$). Порівняно з контрольною групою, учасники експериментальної групи стали краще усвідомлювати та визначати ціннісне протиріччя морального конфлікту (1,22, після – 3,5; $p \leq 0,001$), що засвідчує про якісний розвиток ціннісно-смислових аспектів їхньої моральної свідомості. Збільшення альтруїстичних виборів у наданих ними відповідях (2,44, після – 4,33; $p \leq 0,001$) підтверджує наявність позитивних особистісних змін, підвищення рівня їхньої власної відповідальності.

Проведена експериментальна робота довела ефективність запропонованого психологічного супроводу, спрямованого на розвиток особистісної готовності старшокласників до морального вибору, засвідчила можливість актуалізації процесів морального саморозвитку та самовиховання особистості в період ранньої юності.

Отже, отримані результати дослідження підтвердили основні припущення та дозволили зробити загальні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичний аналіз і емпіричне вивчення проблеми прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору, виявлено особливості цього процесу та чинники розгортання моральної активності старшокласників під час їх розв'язання, розроблено та апробовано психологічний супровід, спрямований на розвиток ціннісно-смислової готовності старшокласників до морального вибору.

1. Прийняття рішень у ситуаціях морального вибору є складним когнітивно-особистісним процесом, структура якого містить мету, засоби її досягнення, результат, мотивацію, критерії оцінки, вибір. Особливістю прийняття рішення в ситуації морального вибору є поєднання смислової та процесуальної складових. Смислова сторона рішення забезпечується сукупністю ціннісно-смислових домінант (моральні знання, цінності, сенси, мотиви, цілі тощо), у межах яких особистість здійснює моральний вибір. Процесуальна сторона як важливий чинник реалізації смислової відбиває функціональні аспекти прийняття рішення й складається з етапів: сприймання суб'єктом умов ситуації морального вибору, їх розуміння; вироблення альтернатив рішення; вибір рішення та усвідомлення наслідків вибору.

Вирішення ситуації морального вибору визначається, з одного боку, впливом обставин ситуації на поведінку особистості, а з іншого, – визначенням особистістю смислу ситуації для себе, тому за характером відображення особистістю зовнішніх обставин ситуації можна з'ясувати найсуттєвіші психологічні характеристики її внутрішнього світу. Узагальнення психологічних ознак ситуації морального вибору (своєрідне поєднання зовнішніх умов, обставин, що висувають особистості моральний виклик щодо її вчинкової поведінки; наявність конфлікту, основою якого є зіткнення різноспрямованих цінностей; необхідність вибору певної цінності; наявність внутрішнього механізму „боротьби мотивів” під час вибору цінності; здатність особистості виступити в ролі активного суб'єкта щодо вирішення ситуації) дозволило виділити прояви активності особистості, які вона спрямовує на її вирішення. Під час зустрічі з ситуацією та визначення її як своєї активності особистості спрямовується на адекватне розуміння смислу умов, визначення та усвідомлення протиріччя морального конфлікту, наповнення ситуації певним індивідуальним смислом унаслідок актуалізації системи власних смислів та цінностей. Трансформація внутрішньої потреби в певну мету завершується пошуком засобів, за допомогою яких вона буде досягатися. Під час проходження наступних етапів особистість спрямовує активність на обрання однієї з кількох альтернатив рішення або самостійного їх конструювання, якщо задані їй не влаштовують. Усвідомлення наслідків рішення як для себе, так і для іншої людини, прийняття остаточного рішення, його практична реалізація та оцінка результату є наступними моментами прояву активності особистості.

Питання про ініціювання активності під час вирішення ситуації морального вибору – це питання індивідуального морального вибору кожної окремої особистості.

2. Установлено, що рання юність – сензитивний період для становлення активної моральної позиції особистості. Якісних перетворень зазнає ціннісно-смилова сфера моральної свідомості старшокласника на фоні інтенсивного формування світогляду, побудови власної системи ціннісних пріоритетів, розвитку абстрактного мислення, волі, особистісної автономії, відповідальності, ускладнення процесів саморефлексії й саморегуляції. Особистість набуває такого ступеня соціальної та психологічної зрілості, що є необхідним для свідомого самостійного життя в якості суб'єкта морального вибору.

Аналіз вікової специфіки ситуацій морального вибору в період ранньої юності показав, що ситуації, які розв'язують старшокласники в процесі власного життя, пов'язані з системами відносин: „старшокласник – незнайома людина”, „старшокласник – друзі” та „старшокласник – родина”, якісна перебудова яких визначається актуалізацією наступних вікових потреб – набуття нових знань та власного життєвого досвіду в процесі взаємодії із різними людьми, підвищення вимог до спілкування з друзями (відокремлення) та збереження певної залежності від нього (афіліація), підтримання автономії та особистого зближення із значущими дорослими (батьками, родичами тощо).

Основні моральні дилеми, у межах яких старшокласники здійснюють вибір, окреслюються такими ціннісними опозиціями, як: “кохання – матеріальна зацікавленість”, “дружба – зрада”, “альтруїзм – егоцентризм”, “бути собою – бути як всі”, “самоповага – зневага до себе”, “активність – пасивність” тощо.

3. Визначено психологічні особливості прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору, які ґрунтуються на врахуванні його смислових та процесуальних аспектів. Прийняття рішення забезпечується такими інтегральними особистісними характеристиками, як: *смислова наповненість морального вибору (на негативному полюсі – смислова вузькість); спрямованість на іншого (на себе); здатність (нездатність) зберігати рефлексивну позицію; наявність власної моральної позиції (невизначеність моральної позиції та уникнення вибору).*

Старшокласники з розвинутою ціннісно-смисловою готовністю до морального вибору, порівняно із старшокласниками, які виявляють особистісну неготовність до морального вибору, частіше обирають рішення на користь гуманістичної цінності, займають рефлексивну позицію, продукують ціннісну та смислову аргументацію під час розв’язання морального конфлікту, що ґрунтується на власних світоглядних моральних переконаннях і ціннісних орієнтаціях, здійснюють вибір з урахуванням інтересів іншої людини, покладають на себе відповідальність за його наслідки. Для цих старшокласників не є властивим уникати вибору та власної відповідальності за нього через різні форми невизначеної поведінки. Старшокласники з ціннісно-смисловою готовністю до морального вибору виявляють здатність орієнтуватися в ситуативних, об’єктивних і моральних аспектах ситуацій морального вибору, урахувати їх під час прийняття самостійних рішень, свідомо обирати цілі та засоби їх досягнення, орієнтуючись на гуманістичні ціннісні пріоритети. У них превалує внутрішній локус каузальності, вони діють з урахуванням власних ресурсів, менше покладаються на сторонню допомогу під час вибору. У системі їхніх життєвих смислів домінують альтруїстичні, комунікативні та самореалізаційні смисли, пріоритетними є цінності саморозвитку, творчості. Високий рівень матеріального благополуччя не слугує для цих старшокласників підставою власної значущості та високої самооцінки.

4. Емпірично підтверджено, що розвиток готовності старшокласників до морального вибору може розвиватися в умовах спеціально організованої діяльності, що становить основу психологічного супроводу, загальні концепції якого побудовано відповідно до положень особистісно орієнтованого виховання особистості й реалізовано через поєднання урочної, позакласної, групової, індивідуальної форм роботи із старшокласниками. Виховні та розвивальні заходи, проведені в межах психологічного супроводу, сприяють актуалізації суб’єктивних чинників моральної активності старшокласників, опрацюванню феноменів, пов’язаних із свідомим, відповідальним та самостійним моральним вибором.

Ефективним щодо розвитку готовності старшокласників до морального вибору є розроблений тренінг, який становить систему психокорекційних заходів, націлених на розширення меж моральної свідомості старшокласників, а також засвоєння процесуальних етапів прийняття рішення особистістю в ситуаціях морального вибору.

Перспективи подальшого вивчення цієї проблеми ми вбачаємо в більш глибокому дослідженні тих проблем, що були тільки окреслені в нашій роботі. Це, зокрема, проблема гендерних та вікових аспектів становлення моральної свідомості старшокласників, дослідження чинників морального розвитку особистості в періоди дорослості та зрілості, вивчення внутрішньопсихічних механізмів співвідношення свободи й відповідальності в процесі етичного вибору особистості.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Богач О. В. Вплив засобів масової інформації на формування життєвої позиції старшокласників / О. В. Богач // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. – К. : Вид-во ГНОЗІС, 2003. – Т. V. – Ч. 5. – С. 42 – 45.

2. Богач О. В. Психологічний аналіз змістовних рівнів постановки проблеми у ситуаціях морального вибору / О. В. Богач // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : зб. наук. пр. / гол. ред.: Г. П. Шевченко. – Вип. 5 (11). – Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту, 2004. – С. 31 – 38.

3. Богач О. В. Психологічний аналіз першого етапу процесу прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору / О. В. Богач // Наук. зап. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. – К. : Главник, 2005. – Вип. 26 : в 4-х т. – Т. 1. – С. 120 – 124.

4. Богач О. В. Ціннісні орієнтації сучасних старшокласників / О. В. Богач // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. VIII. – Ч. 7. – К., 2006. – С. 20 – 25.

5. Богач О. В. Розуміння поняття вчинку в свідомості студентів / О. В. Богач // Наук. часоп. НПУ імені М. П. Драгоманова. – Сер. № 12. Психологія : зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – № 17(41). – Ч. I. – С. 146 – 150.

6. Богач О. В. Особливості проявів моральних здібностей / О. В. Богач // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості : зб. наук. пр. / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 5. – Ч. I. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2008. – С. 120 – 128.

7. Богач О. В. Дослідження концепцій розвитку морально поведінки особистості у світлі основних психологічних підходів / О. В. Богач // Наук. пр. МАУП. – К. : ДП „Вид. дім “Персонал”, 2009. – Вип. 4 (23). – С. 194 – 199.

8. Богач О. В. Психологічні аспекти дослідження феномену суб'єктної активності старшокласників / О. В. Богач // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. XII. – Ч. 1. – К., 2010. – С. 36 – 47.

9. Богач О. В. Психологічні ознаки ситуації морального вибору та особливості її розв'язання старшокласниками / О. В. Богач // Вісн. ХНПУ імені Г. С. Сковороди : Психологія. – Х. : ХПНУ, 2011. – Вип. 41. – С. 23 – 33.

10. Богач О. В. Психологічний аналіз другого етапу процесу прийняття рішення старшокласниками в ситуаціях морального вибору / Олена Богач // Психологічні перспективи : спец. вип. : Становлення особистості як суб'єкта життєвого шляху. – К., Ін-т соц. та політ. психології НАПН України, 2011. – Т. 2. – С. 12 – 20.

АНОТАЦІЇ

Богач О. В. Психологічні особливості прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2012.

Дисертаційну роботу присвячено теоретико-експериментальному вивченню психологічних особливостей прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору й розробці психокорекційних заходів у вигляді психологічного супроводу з розвитку готовності особистості до морального вибору. Уточнено зміст понять: „ситуація морального вибору”, „моральна активність”, „прийняття рішення в ситуації морального вибору”, „моральна цінність”. Виділено критерії, за якими ситуації морального вибору відрізняються від інших видів життєвих ситуацій, визначено особливості та чинники активності особистості в ситуації морального вибору. Проаналізовано вікові особливості морального розвитку старшокласників як передумови їхньої особистісної готовності до морального вибору. Досліджено специфіку ситуацій морального вибору, що виникають у період ранньої юності, особливості процесуальної та смислової сторін прийняття рішення старшокласниками в ситуаціях морального вибору. Розроблено, апробовано й доведено ефективність психологічного супроводу з розвитку особистісної готовності старшокласників до морального вибору.

Ключові слова: прийняття рішення, ситуація морального вибору, старшокласники, моральна діяльність, ціннісно-смилова сфера особистості, моральна активність суб'єкта, світоглядні переконання, моральна рефлексія, моральні цінності, особистісна готовність до морального вибору.

Богач Е. В. Психологические особенности принятия решений старшеклассниками в ситуациях морального выбора. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук, специальность 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. –

Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2012.

Диссертационное исследование посвящено теоретико-экспериментальному изучению психологических особенностей принятия решений старшеклассниками в ситуациях морального выбора и разработке психокоррекционных мероприятий в виде психологического сопровождения, направленного на развитие готовности личности к моральному выбору.

Особенностью принятия решения в ситуации морального выбора является взаимосвязь смысловой и процессуальной составляющих. Смысловая сторона решения включает в себя совокупность ценностных и смысловых доминант (моральные знания, ценности, смыслы, мотивы, цели и т.п.), на которые ориентируется личность во время морального выбора. Процессуальная сторона отражает функциональные аспекты принятия решения и включает этапы, которые проходит личность, осуществляющая выбор: восприятие условий ситуации, их понимание; поиск вариантов решения; выбор решения; осознание последствий выбора.

В работе уточнено содержание понятий „ситуация морального выбора”, „принятие решения в ситуации морального выбора”, „нравственная активность”, „нравственная ценность”.

Принятие решения в ситуации морального выбора рассматривается как целостный процесс взаимодействия личности с ситуацией в котором происходит выбор действий, соответствующих субъективным представлениям личности об оптимальном варианте решения.

В теоретической части работы определены основные подходы к изучению проблемы принятия решений в ситуациях морального выбора, систематизированы отличительные критерии ситуаций морального выбора от других видов жизненных ситуаций, рассмотрены особенности проявления активности субъекта в процессе решения ситуаций морального выбора, а также возрастные особенности нравственного развития старшеклассников как предпосылки их личностной готовности к моральному выбору.

В экспериментальной части работы проанализирована специфика ситуаций морального выбора в период ранней юности. Актуальными для старшеклассников являются ситуации морального выбора, связанные с системами отношений: „старшеклассник – незнакомый человек”, „старшеклассник – друзья”, „старшеклассник – семья”. Установлено, что принятие решений старшеклассниками в ситуациях морального выбора обеспечивается интегральными личностными характеристиками, определяющими его смысловые и процессуальные особенности: 1) смысловая наполненность морального выбора (на негативном полюсе – смысловая узость); 2) направленность на другого (направленность на себя; 3) способность (неспособность) сохранять рефлексивную позицию в процессе принятия решения; 4) наличие собственной моральной позиции (неопределенность моральной позиции и уход от выбора).

Развитие личностной готовности старшеклассников к моральному выбору может осуществляться в условиях специально организованного психологического сопровождения, подтверждена его эффективность.

Ключевые слова: принятие решения, ситуация морального выбора, старшеклассники, нравственная деятельность, ценностно-смысловая сфера личности, нравственная активность субъекта, мировоззренческие убеждения, нравственная рефлексия, нравственные ценности, личностная готовность к моральному выбору.

Bogach O. V. Psychological Peculiarities of High School Students Decision Making in Situations of Moral Choice. – Manuscript.

Thesis for the degree of candidate of psychological sciences, specializing 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – M. P. Dragomanov National Pedagogical University. – Kyiv, 2012.

This thesis is devoted to theoretical and experimental study of psychological peculiarities of decision making in situations of moral choice and the development of psycho-corrective activities in the form of psychological support to the development of high school students' readiness to moral choice. The meaning of notions „moral activity”, „moral values”, „decision making in a situation of moral choice”, „situation of moral choice” has been refined. The criteria which differentiate the situations of moral choice from other kinds of life situations have been determined; peculiarities and factors of person's activity in situations of moral choice have been defined. Age peculiarities of high school students' moral development as a prerequisite for their readiness to personal moral choice have been analyzed. The specific character of situations of moral choice that arise during early adolescence, peculiarities of procedural and semantic parties of high school students' decision making in situations of moral choice have been investigated.

Key words: decision making, a situation of moral choice, high school students, morality, a person's value-semantic sphere, moral activity of a subject, beliefs, moral reflection, moral values, personal readiness to moral choice.

Підписано до друку 19.06.2012. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк ризографічний.
Умов. др. арк. 0,9. Тираж 100 прим. Зам № 569

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.

